7-ТАҚЫРЫП

Мемлекет пен діни ұйымдардың өзара қарым-қатынастарын халықаралық-құқықтық реттеу

Дәріс авторы: философия ғылымдарының докторы, профессор Н.Ж. Байтенова

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Халықаралық-құқықтық реттеудің теориялық негіздері мен мақсаты

Халықаралық реттеудің мәні мен эволюциясы

• Реттеу анықтамасы: Халықаралық құқық нормалары арқылы мемлекеттер мен діни қауымдар арасындағы міндеттемелердің құқықтық негізін қалыптастыру үдерісі.

• Тарихи генезис: Ежелгі теократиялық байланыстардан Жаңа дәуірдегі діни төзімділік идеяларына және XX ғасырдағы әмбебап адам құқықтары жүйесіне өту.

• Негізгі вектор: Мемлекетке бірыңғай модельді міндеттемей, адамның ар-ождан бостандығын қорғаудың әмбебап минималды стандарттарын бекіту.

Реттеудің негізгі 6 басым бағыты

1. Жеке адамның ар-ождан және дін бостандығын қорғау

2. Сеніміне байланысты кез келген кемсітушілікті жою

3. Діни ұйымдардың заңды автономиясына жағдай жасау

4. Этникалық және діни азшылықтардың құқықтарын кепілдеу

5. Діни өшпенділік пен зорлық-зомбылықтың алдын алу

6. Қоғамдық қауіпсіздік мен жеке бостандық теңгерімі

Дін саласындағы халықаралық құқықтың 4 іргелі қағидаты

1. Ар-ождан және дін бостандығы

Адамның дінді еркін таңдау, ұстану, сенімін өзгерту немесе ешқандай дінді ұстанбау құқығы. Сенім үшін қудалауға жол берілмейді.

2. Заң алдындағы теңдік мен кемсітпеу

Діни көпшілікке де, азшылықтарға да, атеистерге де қатысты тең кепілдік. Діни негізде құқықтарды шектеуге немесе артықшылық беруге тыйым салынады.

3. Зайырлылық және бейтараптық

Мемлекеттік биліктің діни институттардан тәуелсіздігі. Мемлекет діни ақиқатты анықтамайды, құқықтық бейтарап орта қалыптастырады.

4. Діни ұйымдардың дербестігі (автономия)

Діни қауымдардың ішкі құрылымын, иерархиясын, рәсімдерін және басшыларын заң аясында өз бетінше ұйымдастыру құқығы.

БҰҰ әмбебап құжаттары: 1948 ж. Декларация мен 1966 ж. Пакт

Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы (1948 ж.)

• 18-бап: Әркімнің ой, ар-ождан және дін бостандығына құқығы бар.

• Мазмұны: Дінді немесе сенімді өзгерту еркіндігін, сондай-ақ жалғыз немесе басқалармен бірлесіп, жария немесе жеке түрде дінді үйрету, ғибадат ету және рәсімдерді сақтау бостандығын қамтиды.

• 2 және 7-баптар: Нәсіліне, жынысына, дініне қарамастан заң алдындағы теңдік және кемсітушіліктен қорғау кепілдігі.

Азаматтық және саяси құқықтар туралы пакт (1966 ж.)

• 18-бап (1, 2-т.): Дінді немесе сенімді өзгерту, ұстану бостандығы. Сенімді таңдауда кез келген мәжбүрлеуге қатаң тыйым салу.

• 18-бап (3-т.): Дінді білдіру бостандығына тек заңда көзделген, қоғамдық қауіпсіздік, тәртіп, денсаулық немесе өзгелердің құқығы үшін қажетті шектеу қойылады.

• 26, 27-баптар: Кемсітпеу кепілдігі және этникалық/діни азшылықтардың өз дінін тұтыну құқығын арнайы қорғау.

БҰҰ Адам құқықтары комитетінің №22 Жалпы түсіндірмесі (1993 ж.)

№22 Жалпы түсіндірменің ғылыми-құқықтық маңызы

БҰҰ Адам құқықтары комитеті 1996 жылғы Пактінің 18-бабына ресми интерпретация беріп, діни сенім бостандығының ауқымын, субъектілерін және мемлекеттік шектеулердің заңды шекараларын айқын белгіледі.

Сенім түрлерін кең қорғау

Діни сенім ұғымы дәстүрлі діндермен шектелмейді. Теистік, теистік емес, атеистік, агностикалық және жаңа діни нанымдар да тең дәрежеде қорғалады.

Forum Internum vs Forum Externum

Ішкі сенім таңдауы (forum internum) абсолютті — оған шектеу де, мәжбүрлеу де жүрмейді. Ал сыртқы білдіру (forum externum) заңды шектеуге бағынуы мүмкін.

Шектеу негіздерін тар түсіндіру

Шектеу негіздерінің тізімі (қауіпсіздік, тәртіп, денсаулық, мораль) қатаң сақталуы тиіс. Ұлттық қауіпсіздік өздігінен бұл тизімде дербес шектеу негізі ретінде көрсетілмеген.

Дінге негізделген төзімсіздік пен кемсітушілікті жою декларациялары

1981 жылғы БҰҰ Декларациясы

• Толық атауы: Дін немесе сенім негізіндегі төзімсіздік пен кемсітушіліктің барлық нысандарын жою туралы Декларация (25 қараша 1981 ж.).
• Өзектілігі: Діни төзімсіздікті бұзу соғыстар мен үлкен қасіреттерге әкелетінін ескертіп, сенімді әр адамның өмірді түсінуінің іргелі элементі деп таниды.
• Мемлекеттер міндеті: Азаматтық, саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдини өмірде діни негіздегі кемсітушіліктің алдын алу және жою.

1992 жылғы БҰҰ Азшылықтар Декларациясы

• Толық атауы: Ұлттық немесе этникалық, діни және тілдік азшылықтарға жататын адамдардың құқықтары туралы Декларация (18 желтоқсан 1992 ж.).
• Мемлекеттер шақыруы: Діни азшылықтардың өз ерекшеліктерін білдіруіне, мәдениеті мен діни дәстүрлерін жаңғыртуына қолайлы жағдай жасау.
• Тұрақтылық факторы: Діни азшылықтардың құқықтарын қорғау мемлекеттің саяси және әлеуметтік тұрақтылығына тікелей ықпал етеді.

Бала құқықтары туралы конвенция және діни тәрбие (1989 ж.)

14-бап: Баланың бостандығы

Конвенцияның 14-бабы баланың ой, ар-ождан және дін бостандығына дербес құқығын таниды. Бала діни мәселелерде тек ата-ананың меншігі емес, дербес құқық субъектісі болып табылады.

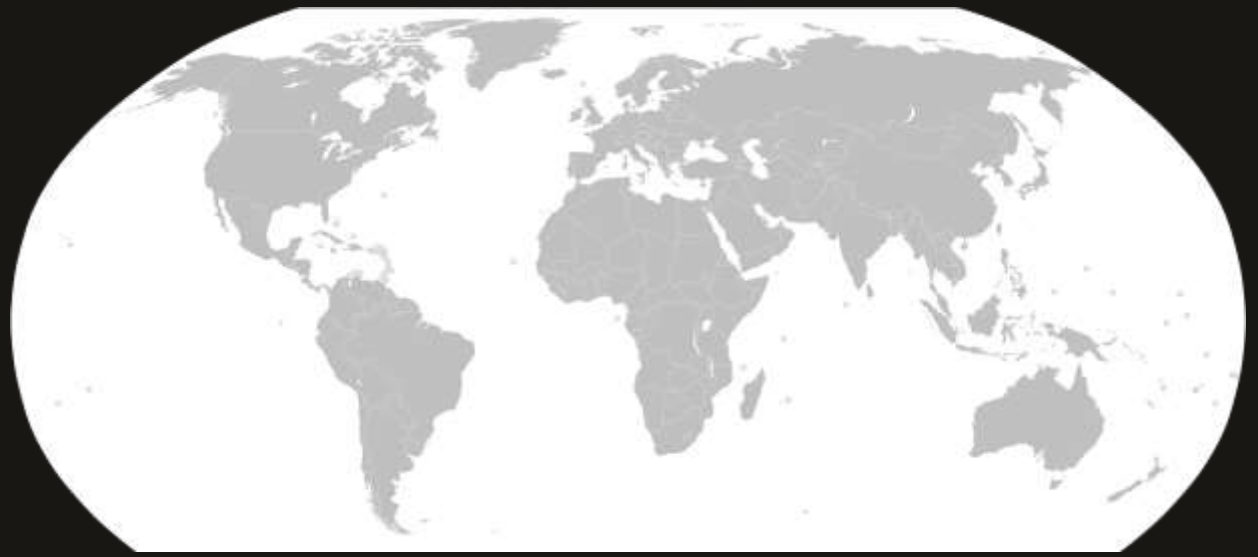
Ата-ананың тәрбиелік құқығы

Ата-аналардың немесе заңды өкілдердің баланың дамып келе жатқан қабілеттеріне сәйкес діни-адамгершілік бағыт-бағдар беру құқығы мен міндеті мойындалады.

3 және 19-баптар: Баланың ең жоғары мүддесі

Балаға қатысты кез келген шешімде оның «ең жоғары мүдделері» (best interests of the child) бірінші орында тұрады. Баланың денсаулығына, тәніне немесе моральдық дамуына нұқсан келтіретін діни мәжбүрлеу мен зорлық-зомбылыққа тыйым салынады.

Діни сенім бостандығын қорғаудың өңірлік халықаралық тетіктері

Еуропалық адам құқықтары жүйесі

• 1950 ж. Еуропалық конвенция (9-бап).
• Адам құқықтары бойынша Еуропалық сот (АҚЕШ) прецеденттері.
• Kokkinakis v. Greece (1993): Діни уағыз тарату құқығын қорғау.
• Hasan and Chaush v. Bulgaria (2000): Діни ұйымның ішкі автономиясын қорғау.

ЕҚЫҰ / ДИАҚБ (ODIHR)

• Хельсинки (1975), Вена (1989), Копенгаген (1990) құжаттары.
• ДИАҚБ сараптамалық ұсынымдары мен заңнамалық мониторингі.
• Толедо қағидаттары (2007): Мектептерде дін туралы бейтарап білім беру.
• Саяси міндеттемелер арқылы толеранттылықты дамыту.

Америка және Африка жүйелері

• 1969 ж. Американдық конвенция (12-бап): Ар-ождан бостандығы.
• Американдық Адам құқықтары сотының прецеденттері.
• 1981 ж. Африкалық хартия (8-бап): Жеке құқықтар мен коллективті дәстүрлер шендестігі.
• Мемлекет билігін халықаралық міндеттемелермен шектеу.

Мемлекет пен дін қатынастарының халықаралық 4 негізгі моделі

Модель түрі	Байланыс мазмұны	Халықаралық талап	Елдік мысалдар
Мемлекеттік дін моделі	Белгілі бір конфессияның ерекше конституциялық/тарихи мәртебесі бар.	Діни азшылықтардың құқықтарын және заң алдындағы теңдігін қорғау.	Ұлыбритания, Дания, Греция
Институционалдық бөліну	Мемлекеттік билік пен діни институттар қатаң ажыратылған, бейтарап.	Азаматтардың ар-ождан бостандығын құрметтеу, заң үстемдігі.	Франция, АҚШ, Нидерланды
Ынтымақтастық (Кооперация)	Шіркеу мен мемлекет әлеуметтік, білім беру саласында серіктес.	Серіктестік шарттарының ашықтығы, кемсітпеушілік.	Германия, Австрия, Италия
Діни плюрализм моделі	Әртүрлі дүниетанымдардың бейбіт қатар өмір сүруін мемлекет қорғайды.	Дүниетанымдық әртүрлілікке тең жағдай жасау, толеранттылық.	Постсекулярлы демократиялар

Діни сенім бостандығын шектеудің 4 сатылы халықаралық тесті

1. Заңдылық қағидаты (Legality):

Шектеу анық, қолжетімді, болжамды заң нормасына негізделуі тиіс. Тым жалпы немесе бұлыңғыр баптарға сүйеніп шектеу қоюға тыйым салынады.

2. Заңды мақсат (Legitimate Aim):

Шектеу тек Пактта (18-б. 3-т.) көрсетілген нақты мақсаттарға (қоғамдық қауіпсіздік, тәртіп, денсаулық, мораль, өзгелердің құқығы) бағытталуы тиіс.

3. Қажеттілік қағидаты (Necessity):

Шектеу демократиялық қоғамдағы нақты әлеуметтік қажеттіліктен туындауы керек. Жай ғана мемлекеттік ыңғайлылық жеткіліксіз.

4. Пропорционалдылық (Proportionality):

Қолданылған шектеу шарасы көзделген заңды мақсатқа сай (ауырлығы жағынан мөлшерлес) болуы керек және ең жеңіл балама таңдалуы тиіс.

Қазақстан Республикасының халықаралық-құқықтық міндеттемелері

ҚР халықаралық шарттары мен заңнамасы

• Пактіні ратификациялау: Қазақстан 2005 жылы БҰҰ Азаматтық және саяси құқықтар туралы пактісін ратификациялап, 2006 жылы заңды күшіне енгізді.
• 2026 ж. Конституциясы: Конституцияның 1, 7, 25, 41-баптары зайырлылықты, ар-ождан бостандығын және халықаралық стандарттарға сай құқықтарды шектеу шегін айқындайды.
• Салалық Заң (2011 ж.): «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» Заңның 2-бабы ұлттық заңнаманың халықаралық шарттармен сабақтастығын бекітеді.

Іс жүзінде қолдану басымдықтары

• Соттық қорғау ашықтығы: Конституциялық Соттың (2025 ж. №67-НҚ) және Жоғарғы Соттың қаулылары арқылы халықаралық стандарттарға сай түсіндірме беру.
• Рәсімдерді пропорционалдау: Діни бірлестіктерді тіркеу, миссионерлік және сараптама рәсімдерін шамадан тыс әкімшілік ауыртпалықсыз жүргізу.
• Халықаралық диалог: БҰҰ Адам құқықтары кеңесі, ЕҚЫҰ/ДИАҚБ және Әлемдік діндер съезі алаңында конфессияаралық диалогты нығайту.

7-дәріс бойынша қорытынды

1. Әмбебап адам құқықтары басымдығы

Халықаралық-құқықтық реттеудің негізгі өзектесі — мемлекеттік модельдің түріне қарамастан, жеке адамның ар-ождан бостандығы мен теңдігін қорғау.

2. Шектеулердің заңды шекарасы

Қоғамдық қауіпсіздік пен тәртіпті қорғауға бағытталған кез келген шектеу заңды, қажетті, пропорционалды және кемсітпейтін сипатта болуы шарт.

3. Тіркеу мен сараптама ашықтығы

Діни бірлестіктерді тіркеу, миссионерлік аккредитация және дінтану сараптамасы ашық, болжамды әрі сотта дауланатын рәсімге айналуы тиіс.

4. Ұлттық егемендік пен диалог синтезі

Қазақстанның зайырлылық моделі ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ете отырып, БҰҰ мен ЕҚЫҰ-ның халықаралық стандарттарымен толық үйлесімді дамиды.